

סימן ח כלי זפת

- 301 מבוא
- 301 פרק א: זפת – מהי?
- הזפת נעשית מעץ 301
- 303 פרק ב: המשנה על "כלי זפת" ופירושיה
- המשנה על כלי זפת הטהורים – לרמב"ם כל הכלי מזפת, ולר"ש הכלי מצופה
בזפת 303 ◊ בירור שיטת הרמב"ם בזפת 303 ◊ מהר"ש ברור יותר שהזפת
אינה ראויה לטומאה 306
- 307 פרק ג: "מפני שהוא מינו"
- ביאור דברי רבי עקיבא שהזפת היא "מינו" של העץ 307
- 308 פרק ד: ההשלכות מטהרת כלי הזפת
- השינוי מעץ לזפת נחשב "פנים חדשות" 308 ◊ חכמים לא טימאו כל חומר
שניתן למחזור 308
- 309 סיכום

סימן ח כלי זפת

מבוא

יש לברר את דינם של כלים העשויים מזפת, האם הם מקבלים טומאה. באופן ישיר אין זו שאלה מעשית בימינו, וספק אם גם בעבר היה מקובל לעשות כלים שכולם מזפת. ברם, דינם של כלים אלו עשוי לשפוך אור על שאלות יסוד בהלכות כלים: מדאורייתא, מה דינו של חומר שהשתנה לגמרי ו"פנים חדשות באו לכאן"? ומדרבנן, האם גזרו חכמים באופן כללי על כל חומר שניתן להתכה ומחזור?

פרק א: זפת – מהי?

הזפת כיום מופקת בעיקר מפחם או נפט, אך גם מעץ. כאשר לזפת שבדברי חז"ל, הדעה המקובלת היא שמקורה בשריפה של עצים מחטניים¹. כך משמע בגמ' בשבת כ ע"ב: "עטרנא – פסולתא דזיפתא, שעוה – פסולתא דדובשא", והרי העטרן בא מן הצומח². וכן פירש רש"י ד"ה פסולתא דזיפתא: "לאחר שיוצא הזפת מן העץ זב ממנו על ידי

1 הזפת מוזכרת כבר בתנ"ך בשם זה בשני מקומות: בשמות ב,ג: "ותקח לו תבת גמא ותחמרה בחמר ובזפת", ובישעיהו לד,ט: "ונהפכו נחליה לזפת ועפרה לגפרית והיתה ארצה לזפת בוערה". המקור השני מתאים יותר לזפת מן האדמה (ע"ש בדעת מקרא; ובמלבי"ם: "הוא זפת ההר", וכנראה כוונתו להר געש, ראה פירושו בבראשית יט,כג), אך במצודת דוד: "לזפת – הוא שרף האילן הבוער ביותר". יש מפרשים שגם בפסוק "עמק השדים בארות בארות חמר" (בראשית יד,י) ה"חמר" הוא זפת, ראה 'פשוטו של מקרא' (הרב שמעון כשר) לפסוק זה. על שימושה של הזפת בימי קדם ראה אנצ' הלכתית רפואית ערך 'חניטה' הערה 4 ו'אסיא' סט-ע עמ' 144. יוסף בן מתתיהו (מלחמות ד,ח,ד) מתאר את איסוף הזפת מים המלח ושימושו לאיטום ספינות ולרפואה. ראה עוד בספר 'במה מדליקין' עמ' 63-65. 2 ראה לדבר מהשוואה בין דברי ר' ישמעאל במשנה בשבת פ"ב מ"ב: "אין מדליקין בעטרן מפני כבוד השבת" לבין דבריו בברייתא שם כו ע"א (ומקורה בתוספתא שם פ"ב ה"ג), שעוסקת בפסול השמנים: "כל היוצא מן העץ אין מדליקין בו". קשה להניח שבברייתא העוסקת בפסול השמנים ר' ישמעאל לא יבטא את דעתו במשנה על העטרן, וא"כ מסתבר שאף הוא כלול ב"יוצא מן העץ". אלא שהתוס' (כו ע"א ד"ה ר' ישמעאל) הקשו לאידך גיסא, שמהנימוק "מפני כבוד השבת", דהיינו שמא יניחנו ויצא, משמע שהעטרן נמשך יפה אחרי הפתילה, ואילו הפסול ב"כל היוצא מן העץ" משמעו שאינו נמשך יפה. ובחידושי המהר"ל תירץ שהברייתא "היוצא מן העץ" עוסקת במה שזב מן העץ באופן טבעי, ואינה כוללת את העטרן, שזב מן העץ על ידי שריפה. לפי דרכו ר' ישמעאל בברייתא לא דן כלל בעטרן, וממילא אין ראייה שהוא מן העץ (אע"פ שתוס' והמהר"ל נקטו בפשטות שהעטרן מן העץ).

האור פסולת צלול כשמן, והוא עיטרן, וכן כתבו עוד ראשונים³. היה מקום אולי לפרש ש"פסולתא דזיפתא" אין משמעו שהעטרן הוא תוצר ירוד של הזפת, אלא זהו חומר ממקור אחר שנחשב כפסולת באופן יחסי לזפת. אולם יגיד עליו רעו: "שעוה – פסולתא דדובשא", שהוא הדונג, חלק מכוורת הדבש, ולא ייתכן לפרש זאת כ"חומר גרוע ביחס לדבש", כי מה עניין זה אצל זה? הלא הדבש נאכל, והשעוה משמשת להדלקה ושימושים אחרים. ראייה נוספת לכך מכלים פ"ג מ"ח: "משפך של עץ ושל חרס שפקו בזפת, ראב"ע מטמא, ר' עקיבא מטמא בשל עץ ומטהר בשל חרס, רבי יוסי מטהר בשניהם". ומפרשת התוספתא (כלים ב"ק פ"ג ה"ד) את טעם חילוקו של ר"ע: "ור' עקיבא מטמא בשל עץ מפני שהוא מינו", דהיינו שהזפת יוצאת מן העץ (ר"ש), ולכן היא נדבקת לו היטב (תפא"י, וראה עוד להלן). כמו כן משמע מהגמ' בב"מ מ"מ ע"א, שמסבירה את ההבדל בין מקומות שונים בשיעור בליעת היין בחבית: "מר כי אתריה ומר כי אתריה. באתריה דמר חפו בקירא ולא מייץ טפי, באתריה דמר חפו בכופרא ומייץ טפי. איבעית אימא: משום גרגישתא, הא – מייץ טפי, והא – לא מייץ טפי". פירושו: הדעה השנייה תולה את ההבדל בקרקע שממנה נעשתה החבית עצמה, ולא בסוג הציפוי שעליה. ומשמע שהכופרא – זפת – אינו בא מהקרקע, כי אם הזפת באה מן הקרקע נמצא שהמילה "גרגישתא", אדמה מיוחדת המתאימה לשימושים שונים⁴, אינה מבטאת את המעבר בדיון מן הציפוי אל החבית. כל זאת, בניגוד לסברה שנשמעה בדורנו שהזפת הסתמית האמורה בדברי חז"ל איננה מן העץ אלא תוצר של מחצבים⁵.

3 תוס' שבת כו ע"א ד"ה ר' ישמעאל; רשב"ם ב"ב פ ע"ב ד"ה אפרסמא (ועי"ש ביעב"ץ); מאירי שבת כ ע"ב: "בזפת והוא השומן השחור היוצא מעץ שמן", ושם כד ע"ב: "עטרן ידוע והוא יוצא מן העץ שיוצא ממנו הזפת". ור' פרחיה שם כ ע"א: "זפת הוא מין שיוצא מן עצים ידועים, שלוקחים אותם העצים ושורפין אותם באש ויוצא מהן שמן שחור והוא נקרא לאלתר ועומד כאבן. ואחר כך יוצא מאותן העצים בסוף מין אחר, רך יותר מגוף הזפת, ואינו נקרא לעולם, והוא הנקרא עיטרן, ובלשון ישמעאל קטראן" (לתיאור התהליך ע"פ מקורות היסטוריים ראה 'במה מדליקין' עמ' 80). ראה גם רד"ק מלכים-א ו, כג וישעיהו מא, יט, ש"עץ שמן" משמש להכנת זפת, ובאברבנאל במלכים שם: "והוא הזפת הטוב שריחו משובח שהוא כשמן המרוקח". גם בתרגום הישן של פיה"מ לרמב"ם (שבת פ"ב מ"ב) נכתב שהעטרן "ידוע והוא יוצא מן העץ שיוצא ממנו הזפת", אך משפט זה אינו מופיע במקור בכת"י הרמב"ם, כפי שהעיר הרב קאפח, וראה בהערה 5.

רש"י בשבת קלג ע"ב ד"ה קירא מתאר סוג אחר של "זפת של עץ שמוציאים ממנו שלא על ידי האור, והיא לבנה" (כך הגרסה לפנינו, ולפ"ז כוונת רש"י לתאר תהליך שונה מזה שבזפת שחורה. אך בדק"ס הגיה ע"י האור", ובבדיקה בארבעה כתי"י של רש"י ראיתי מחלוקת שקולה בפרט זה, וראה גם מחז"ו סי' תק), וראה גם ביצה לג ע"ב ד"ה במוסתקי.

4 ראה ע"ז לח ע"ב, רש"י בב"מ שם ובסוכה כו ע"א ד"ה סרחא דגרגישתא, ביצה לג ע"ב ד"ה מן העפר, ורד"ק מל"א ז, מו.

5 הרב קאפח (בהערותיו לפיה"מ שבת פ"ב מ"ב ובביאורו להל' שבת פי"ח, אות יז) כתב שהזפת מופקת מן האדמה ואילו העטרן מן העץ. יתכן שאין כוונתו שזוהי הזפת הסתמית בחז"ל, אלא ש"זפת" היא שם קיבוצי שלרוב כולל את העטרן, ועל כך מדובר במסכת כלים, ורק המשנה בשבת מבדילה ביניהם. גם פרופ' זהר עמר סובר שהזפת בשבת היא מהאדמה (ראה לעיל הערה 1 מספרו 'במה מדליקין')

פרק ב: המשנה על "כלי זפת" ופירושה

שנינו בכלים פ"ג מ"ז:

"קומקום שניקב ועשאו בזפת רבי יוסי מטהר, שאינו יכול לקבל את החמין כצונן, וכן היה אומר בכלי זפת. כלי נחושת שזפתן – טהורין, ואם ליינן – טמאין".

נחלקו המפרשים בביאור הפסקה "וכן היה אומר בכלי זפת": דעת הרמב"ם שמדובר בכלים העשויים מזפת בלבד, כפשטות הלשון "כלי זפת", ופירש שר' יוסי מטהר אותם מאותו טעם עצמו שברישא, שאינם מקבלים את החמין כצונן, ובלשונו: "וכן היה אומר בכלי הזפת עצמן שאינן מקבלין טומאה כיון שאינן מקבלין את הדבר החם". כמו כן משתמע מדבריו בהל' כלים פ"ט הט"ו: "קומקומוס שניקב ועשאו בזפת טהור שאינו יכול לקבל החמין כצונן, וכן כלי הזפת והשעוה וכיוצא בהן טהורין ואינן בכלל הכלים", ומשמע מההקשר, ומן ההרחבה ל"כיוצא בהן", שטעם טהרתם הוא חולשת החומר שממנו נעשו. הר"ש, לעומת זאת, מפרש שהבבא "וכן היה אומר בכלי זפת" אינה עוסקת בכלי שכולו מזפת, אלא בכלי שמצופה בזפת, ובבא זו מתפרשת בהמשך המשנה: וכן היה אומר בכלי זפת, שטומאתם תלויה בשימושם ותועלתם. כיצד? "כלי נחושת שזפתן טהורין", מפני שהזפת אינה מועילה להם, ואילו כלי היין טמאים, כי הזפת מועילה להם⁶. הרא"ש והרע"ב הביאו את שני הפירושים⁷.

המסקנה מפירוש הרמב"ם

לפי פירוש הרמב"ם שמדובר בכלי שכולו זפת, ור' יוסי מטהרו לגמרי, משתמע לכאורה שעקרונות הזפת ראויה לקבל טומאה, שכן מלשון המשנה "וכן היה ר' יוסי אומר" משמע שרבי יוסי מטהר רק מהטעם הצדדי שהוזכר לעיל, שאינם מקבלים את החמים כצונן; אם כי אין זו ראיה מוכרחת⁸. וכך ביאר הסד"ט (פב ע"א), שאם כלי הזפת היו מקבלים את החמין היו טמאים ככלי עץ, מאחר שהזפת יוצאת מן העץ⁹.

והסביר לי שלדעתו זהו שם קיבוצי. בשו"ת אור לציון (ח"א אר"ח סי' ג) כתב שהזפת שנדונה במסכת כלים עשויה מנפט, ראה דיון בדבריו להלן הערה 9.

6 הן הרמב"ם והן הר"ש פירשו ש"כלי נחושת שזפתן טהורין" אינו טהור גמורה, אלא שאם נטמא הכלי הרי הנוגע בזפת טהור, מפני שהזפת איננה חלק מהכלי, אלא אם כן היה זה כלי לקיבול יין, שאז הוא זקוק לזפת. ומקורם בתוספתא (כלים ב"ק פ"ג ה"ד): "הזפת חיבור בכלי מתכות בדבר הראוי לה, אבל דבר שאין ראוי לה הרי זה אין חיבור".

7 אלא שהרא"ש הקדים את פירוש הר"ש בסתמא ואח"כ "והרמב"ם ז"ל פירש...", ואילו הרע"ב הקדים את פירוש הרמב"ם בסתמא ואח"כ "ורבותי פירשו..." (דרכו בסדר טהרות לכנות כך את הר"ש).

8 מצינו "וכן היה אומר" גם לגבי דינים שאינם נובעים מסברת הדין הקודם (עיי' ב"ב פ"י מ"ז, תוספתא תרומות פ"ו ה"א, זבחים פ"ז ה"א, פרה פ"ט ה"ב, ועוד).

9 בדברות משה (שבת ס"ז כ הערה קג, עמ' שנא) ביאר יותר את סברת הרמב"ם לפי דרך זו, שמאחר שהזפת אינו ראוי לחמין – גם בצונן שימושו עראי, כי קשה להיזהר שלא יבוא במגע עם חמין.

אכן, התפא"י (יכין אות נג) כתב: "ותמהני מאד למה לא אמרו רבותינו שאפילו עשוי רק לצונן אינו מק"ט, משום דזפת אינו מין שיקבל טומאה כשיעשו ממנו כלי, ומידי דהוה אכלי גללים כלי אבנים ואדמה". הוא מבאר שאמנם הזפת בא משרף העץ, והרי זה כיוצא מן העץ, אבל מכיוון שהשתנה מברייתו אין עליו דין עץ. ואין זה דומה לנייר המק"ט (כשעשה ממנו כלי קיבול, ראה בסי' ז), כי שם יש ממשות עץ, ולא כזפת. והוסיף שכמו כן מצאנו לעניין ברכות הנהנין, שהיוצא מן העץ והשתנה מברייתו אינו נידון כעץ, שהרי פרי הנסחט ברכתו "שהכל" ולא "בורא פרי העץ"¹⁰. אף החזו"א (כלים סי' ג סק"ה) הקשה

גם בשו"ת אור לציון (ח"א או"ח סי' ג) למד מדברי הרמב"ם שחומר הזפת ראוי לקבל טומאה, אלא שלדעתו אינו מעץ אלא מנפט, על פי דברי הרע"ב (שבת פ"ב מ"ב) שהנפט "מין זפת הוא ולבן". על פי זה הוכיח שהנפט מקבל טומאה ואינו "דבר הגדל בים" כפי שכתבו כמה פוסקים (ראה סי' ה פרק ה).

לענ"ד, מלבד שמסקנה זו מהרמב"ם שהזפת ראויה לטומאה אינה מוכרחת, כדלקמן, היסקו אינו מובן כלל. ההגדרה שהנפט הוא "מין זפת" אינה אומרת שגם הזפת היא "מין נפט". הזפת אינה מופיעה בטבע כנוזל וממילא אין צד להחשיבה כ"ים". ברור שגם סתם זפת היא שחורה (נידה כ"ג א), ואם כן דברי הרע"ב שהנפט הוא "מין זפת לבן" היינו שזהו סוג של חומר בעירה כעין זפת ותו לא. וראה ב'שבת של מי' (שבת כד ע"ב) על הנפט שהוא "מין זפת": "דתרי זפת נינהו: מאי דאסר מתניתין הוא זפת היוצא מן העץ, ומאי דשרי הוא זפת אחר שהוא כמין שמן" (מלבד זאת יש להעיר, שדברי הרע"ב לקוחים מפיה"מ לרמב"ם ע"פ התרגום הישן, ובכת"י הרמב"ם מילים אלו חסרות, כפי שציין הרב קאפח). וכבר העירו על האור לציון ב'דברי יעקב' (לרב עדס, טהרות עמ' רד) ובשו"ת 'דברי דוד' (לרב דוד טהרני, ח"א י"ד סי' מד, ח).

10 בדברות משה (הג"ל הערה 9) כתב בקצרה שסברת התפא"י אינה מוכרחת, אך ראה כעין זה בדברות משה שבת סי' כו הערה נז, עמ' תצח. התפא"י הוסיף שתי ראיות שהזפת אינה מקבלת טומאה: א. בכלים פ"י מ"ה שנינו לעניין צמיד פתיל: "חבית שנתקלפה והזפת שלה עומדת... רבי יהודה אומר: אינם מצילין, וחכמים אומרים: מצילין". הרמב"ם (בפיה"מ ובהל' טו"מ פכ"ב הי"א) פירש שהחרס בחלק העליון של החבית נשבר, וכעת מכסה החבית מונח על הזפת שנותרה תחת החרס, והזפת עומדת בין המכסה לבין מה שנותר מחרס החבית. לדעת ר' יהודה חבית זו אינה מצילה, מכיוון שאין רצף של חרס בין המכסה לבין החרס שבחבית, ואילו לדעת חכמים היא מצילה, כי הזפת מחברת את המכסה לחבית. הראב"ד (שם) מפרש אחרת, שהחרס לא נשבר אלא הזפת שבשפת החבית התקלפה ועומדת בפני עצמה, וסובר רבי יהודה שיש לסתום בצמיד פתיל גם את הזפת, כי היא חלק מן הדופן, ולא רק את החרס, ולדעת חכמים אין צורך בזה. בין לפירוש הרמב"ם ובין לפירוש הראב"ד מבואר במשנה שהזפת ראויה להציל, ומכאן שאינה מקבלת טומאה.

יש לדחות ראייה זו, שהזפת מצילה לא מפני שהיא חומר שאינו מק"ט אלא מפני שהיא טפלה לחרס ולכן הכל נידון ככלי חרס. והרי מצינו שגם עופרת מצילה בצמיד פתיל אם היא סותמת כראוי (כלים פ"י מ"ב), אע"פ שהיא מתכת המק"ט.

ב. הרמב"ם בהל' כלים פ"כ ה"ה כתב: "חבית שנקבה וסתמה בזפת יתר מצרכה, הנוגע בצרכה – טמא, וביתר מצרכה – טהור. זפת שנטפה על החבית, הנוגע בה – טהור". הרמב"ם דן על זפת, ואינו כותב שכלי שכולו זפת מקבל טומאה. לענ"ד קשה לדקדק מכאן, כי אין זה מעניינו של הפרק לעסוק בזפת, אלא בידות הכלים והטפל להם. הכותרת לפרק (בהל' א) היא: "כבר ביארנו שכל ידות הכלים שהכלי צריך לה בשעת תשמישו הרי היא חשובה כגופו של כלי להתטמא ולטמא. לפיכך הטופל כלי חרס הבריא...". עכ"פ לא מובן הצורך בדקדוק זה, שהרי הרמב"ם כתב במפורש (בפ"י ט ה"י) שכלי זפת טהורים, והשאלה היא רק מדוע.

על פירוש הרמב"ם: "דמהיכי תיתי לן טומאה בכלי זפת, הלא אין לנו בטומאת הכלים אלא מה שאמרה תורה והן ז' מיני כלים" (ולא העלה כלל אפשרות לדון את הזפת ככלי עץ). לענ"ד ייתכן שאף הרמב"ם מודה ליסוד זה, אלא שלדעתו חולשת החומר היא נימוק מהותי יותר מאשר הבירור הלמדני האם סוג זה של חומר נכלל במינים המקבלים טומאה, וכלשונו: "טהורין ואינן בכלל הכלים". אפשר גם שהרמב"ם בא לחדש אגב אורחא שכלים אלו אינם כלים כלל דבר הצריך "כלי", כגון נטילת ידיים ומילוי וקידוש בפרה, אע"פ שכלי גללים ואבנים כשרים בהם.

ראיה לדבר מכך שהרמב"ם מזכיר את הזפת עם השעווה. השעווה היא דונג, כאמור, שנוצר בכורת הדבורים, ואף זהו חומר שאינו ראוי לקבל טומאה כלל¹¹. אכן, בערוה"ש (הל' כלים סי' רכ סי"ד) סובר שכוונת הרמב"ם לטהר את הזפת לא מפני שאינה יכולה לקבל את החמין אלא מפני שאינה חומר המקבל טומאה, כי אין צורת העץ עליה, ולכן הזכיר את השעווה, שלא הוזכרה במשנה, כי לגביה הדבר פשוט שאינה דבר המקבל טומאה¹².

11 ב'משנת טהרות' (כלים ח"א עמ' קנג) סובר שהרמב"ם טיהר את הזפת וגם את השעווה רק בגלל שאינם עמידים לחמין, ולא מצד שהחומר אינו ראוי לקבל טומאה, וביאר שמכיוון שדבש הדבורים אינו מתמצית גופן אלא כונסין אותו מעל העשבים בתוך פיהן ומקיאות אותו בכורת" (הל' מאכ"א פ"ג ה"ג) לכן אף הוא נחשב כיוצא מן העץ, וכן השעווה-הדונג. מבחינה מציאותית אכן הדברים נכונים גם לגבי הדונג, שאף הוא מיוצר מהצומח כמו הדבש (ראה במאמריהם של הרב חגי בר גיורא ואברהם קורמן בשנה בשנה' תשנ"א ותשנ"ב). ברם, נראה לענ"ד ברור שאין להחשיב את הדבש והדונג כעץ, משום שפנים חדשות באו לכאן ואין כל דמיון בין הפרחים והצוף לבין הדונג שנוצר מהם (אפילו לדעה המחמירה ב"פנים חדשות" ומחשיבה את הנייר כעץ, ראה סי' ז פרק ג). ואם לא כן, מדוע דבש דבורים פטור מן המעשרות? ובירושלמי בביכורים פ"א ה"ג מבואר שאין כל הוה-אמינא לחייב דבש במעשרות (וגרוע מתמרים שחייבים, עיי"ש, אע"פ שיש דבש שנעשה מפירות, כגון הדרים ושקד). כמו כן מצאנו שהפסוק "ארץ זבת חלב ודבש" (שמות יג, ה) התפרש על חלב העזים ודבש הפירות ולא על דבש הדבורים (עיי' רש"י שם וכתובות ק"א ע"ב, וכן משמע בבכורות ו ע"ב-ז ע"ב, עיי' בלבוש יו"ד סי' פ"א ט"ז), ומשמע שדבש הדבורים פחות נקשר לצמחי הארץ בהשוואה לחלב. רק לעניין מעשר שני הדבש נחשב גידולי הארץ (הל' מע"ש פ"ז ה"ה).

יש להוסיף, שלשון הרמב"ם הנ"ל "כונסין אותו מעל העשבים" (כך הנוסח המדויק במהדו' פרנקל, ולא כבדפו"י: "מן העשבים") משמעה שהדבש אינו מגוף הצמח. וראה לשונו בפיה"מ במכשירין פ"ו מ"ד: "שאיין הדבש מתהווה בגוף הדבורים או הצרעין, אלא הוא רביב היורד על הצמחים ומתערב בו כח אותו הצמח ולשדו ונעשה דבש ואוכלות אותו הדבורים ומביאות ממנו בקרבן", ומשמע שעיקרו אינו מהצמח. אם כן קשה יותר לראות בו תוצר של הצמח כמו עלים וכדומה.

ומאחר שהשעווה אינה "יוצאת מן העץ", לא שייך לטמא אותה מדרבנן מכת סברת "כיון דכי נשתברו יש להם תקנה שוינהו ככלי מתכת", שהרי לדעת הרמב"ם (הל' כלים פ"א ה"ה) מסקנת הסוגיה היא שכלי זכוכית טמאים רק מחמת שברייתן מן החול כחרס, ולא הזכיר כלל סברת "יש להם תקנה". נמצא, אם כן, שאין כל צד לטמא כלי משעווה.

12 כמו כן הוכיח באבן ישראל על הלכה זו, שטהרת כלי הזפת אינה בגלל שאינם מקבלים את הצונן, שהרי לגבי משפך פסק הרמב"ם בהלכה הבאה שסתימה בזפת מועילה לטמאו.

המסקנה מפירוש הר"ש

לפי פירוש הר"ש, ש"כלי זפת" האמורים במשנה הם כלי נחושת מזופתים, יש לשאול מדוע מיאן בפירוש הפשוט שמדובר בכלי שכולו זפת, ומכוח שאלה זו ניתן להציע שתי מסקנות מנוגדות: ייתכן שלדעתו כלי שכולו מזפת מקבל טומאה, מדין כלי עץ, ואע"פ שאינו מקבל אלא את הצונן (כך ביאר בדעתו הסד"ט פב ע"ב). ואפשר להיפך: הר"ש הבין מהמשנה שטיהרה את הכלי רק מפני שאינו מקבל את החמין, ולכן לא פירש אותה על כלי שכולו זפת, מפני שאינו ראוי לטומאה כלל, אפילו אם היה מקבל את החמין ('משנת טהרות' כלים ח"א ע"א ע"מ קנ"ג)¹³. ייתכן גם להסביר אחרת לגמרי את העדפת הר"ש: לדעתו מבחינה מעשית לא מקובל כלל לעשות כלים כאלה, וקשה להניח שהמשנה מתייחסת למציאות כזו, בפרט לפי הגרסה ברוב כתבי היד "כלי הזפת", שמשמעה: הכלים המוכרים והידועים. ממילא, אין להסיק דבר ממשנה זו על כלי שכולו זפת.

מכל מקום, יש להוכיח שלדעת הר"ש כלי זפת אינם מק"ט כלל ממה שכתב בתוס' בר"ה (יט ע"א ד"ה יהודה) בעניין מחלוקת רבנן ור"מ על כלי זכוכית שנקבו והטיף לתוכן אבר: "מנא ליה דטעמא דר"מ משום דהכל הולך אחר המעמיד? דלמא משום דלית ליה ההיא סברא (שכלי חרס שטהר שעה אחת אין לו טומאה עולמית) ואפילו נסתם בזפת היה מטמא". מן ה"אפילו" מוכח שתוס' סוברים שזפת אינו מק"ט כלל. התוס' הללו הם מהר"ש עצמו¹⁴.

ראיה נוספת שזוהי דעת הר"ש מהמשנה בכלים פ"ל מ"ג: "ניקב (- כוס של זכוכית) ועשאו בין בבעץ בין בזהור. רבי יוסי אומר: בבעץ - טמא, ובזפת - טהור". הר"ש מפרש את טעם חילוקו של ר' יוסי: "בעץ - אבר, וחשיב סתימה מעלייתא לרבי יוסי. ויש מפרשים משום דהולך אחר המעמיד... ומתוך התוספתא משמע דטעם זה עיקר, מדתני נמי הכי גבי כלי אבן".

דבריו צריכים ביאור, שהרי ברור שגם לפי היש מפרשים רבי יוסי מחשיב את הבעץ כסתימה מעלייתא. ונראה שאין כוונתו להסביר למה בבעץ טמא, אלא למה בזפת טהור, שלפי הפירוש הראשון הבעץ הוא סתימה מעלייתא והזפת לא, ולפי הפירוש השני גם

13 הוא נוקט שלדעת הרמב"ם הזפת מק"ט ולדעת הר"ש לא, ומחלוקתם לשיטתם בגדר "עץ", שהרמב"ם (כלים פ"א ה"ג) מחשיב את כל הצומח כעץ, ואילו הר"ש (כלים פ"ז מ"ז ופכ"ד מ"י) סובר ששיפה וגמי אינם "עץ" (תלייה זו גם ב'שערי דעת' פ"ו הערה 122). לענ"ד תלייה זו אינה מוכרחת, משני צדדיה: גם הרמב"ם יכול להודות שזפת הוא "פנים חדשות" אע"פ שבא מהצומח. ומאידך גם הר"ש טיהר לכאורה רק בשיפה וגמי שהם צמחי מים רכים (ראה תוספתא כלאים פ"ג ה"ד: "החשיפה והאיטן והגמי וכל הגדלין באפר - מיני דשאים הרי הן כלאים בכרם"; ר"ש פרה פ"ב מ"ז: "גמי היוצא מן המים ועושין ממנו מחצלאות"; ובטהרות פ"י מ"ח: "שיפא - מין אחד של גמיי"), ואין הכרח שיטהר חלקים רכים בעץ גמור (ראה סי' א ע"מ 41, מחלוקת בדבר).

14 כפי שנאמר בדיבור זה: "שפירשתי בפ"ב דכלים", ראה בהערה שנדפסה בש"ס וילנא בשולי הגליון וב'בעלי התוספות' עמ' 613-614.

הזפת היא סתימה מעלייתא, ואעפ"כ אינה גורמת טומאה משום שאזלינן בתר המעמיד. א"כ למדנו שלדעת הר"ש זפת אינו מק"ט¹⁵.

כדעה זו מצאנו גם במיוחס לר"ן בשבת טו ע"ב (ר"ה מטמא): "דהא כלי חרס שניקב וסתמו לא מק"ט מכאן ולהבא, כדתניא בתוספתא בכלים... ניקב וסתמו בזפת טהור, שכלי חרס שטיהר שעה אחת שוב אין לו טומאה לעולם. נראה לי פירושו: ואפילו הטיפו באבר אינו מק"ט מכאן ולהבא... זפת דנקט – אורחא דמילתא נקט". נראה בבירור שלדעתו זפת אינו מק"ט, שאל"כ יכול היה להוכיח בפשטות מזפת שכלי חרס שניקב וסתמו אין לו טומאה להבא.

פרק ג: "מפני שהוא מינו"

כאמור, רבי עקיבא (כלים פ"ג מ"ח) חילק בין משפך של עץ, שטמא כשפקקו בזפת, לבין משפך של חרס, שטהור, ומפרשת התוספתא (כלים ב"ק פ"ג ה"ד) את טעם חילוקו: "ור' עקיבא מטמא בשל עץ מפני שהוא מינו". הפירוש המקובל לעניין זה הוא שמבחינה מעשית הזפת היוצאת מן העץ מתהדקת טוב יותר על העץ ולא על החרס (ר"ש; רא"ש; תפא"י; חסדי דוד; ביאור הגר"א על התוספתא; חזו"א סי' ה סק"ח). אם כן אין ללמוד מכאן הגדרה מהותית שהזפת נחשבת הלכתית כעץ¹⁶.

הגר"ח (סטנסיל סי' שצד ומגנוי הגר"ח סי' קיט), כדרכו בקודש לבאר דינים כתפיסה מהותית שאינה תלויה בשיקולים מעשיים, הסביר את דברי ר"ע "מפני שהוא מינו" באופן אחר, שמאחר שהמשפך הנקוב אינו כלי כלל, והסתימה באה לעשותו כלי, רק דבר שהוא מינו ראוי להחשיבו ככלי. בזה יישב את שאלת הר"ש (על המשנה שם) מדוע סתימת זפת אינה

15 היה מקום לפרש את דבריו אחרת, שמטרתו אינה להסביר את ההבדל בין בעץ לזפת אלא להסביר מהי נקודת המחלוקת בין רבי יוסי לחכמים. לפי הפירוש הראשון, לדעת חכמים הבעץ אינו סתימה מעלייתא ואילו לרבי יוסי הוא סתימה מעלייתא. ולפי הפירוש השני, לכ"ע בעץ הוא סתימה מעלייתא, אלא שלרבי יוסי אזלינן בתר המעמיד, ולכן בבעץ דינו ככלי מתכת, הטמא טומאה ישנה, ולרבנן לא אזלינן בתר המעמיד, וטהור מטומאה ישנה. ובזפת רבי יוסי מטהר רק מטומאה ישנה, מפני שאינו מתכת, או שמטהר לגמרי, משום שאינו סתימה מעלייתא. אולם פירוש זה אינו מתיישב בתוספתא כפי שהביאה הר"ש בהמשך, שר' יוסי מטמא את כוס הזכוכית "משום כלי זכוכית", ולא כדן מתכת. והטעם מבואר בתוספות בר"ה שם: "והא דלא מטמאין בכלי זכוכית משום כלי מתכות כמו בכלי אבן, משום דכלי אבן לית ליה טומאה אוקמוה אטומאת כלי מתכות, אבל כלי זכוכית שיש להם טומאה בעולם לא רצו לשנותן מטומאתן". מדוע, אפוא, חכמים מטהרים לגמרי? על כרחנו המחלוקת היא האם הבעץ הוא סתימה טובה, והפירוש השני בר"ש נועד רק לבאר את החילוק של ר' יוסי בין בעץ לזפת (ובזה מיושבת קושיית הסדר"ט דף רסד, ב על הר"ש).

16 עצם הדין שסתימה ע"י זפת מביאה לידי טומאה (וכן בכלים פ"ג מ"ג) אינו מוכיח שהזפת עצמה מק"ט. דין זה קיים גם בחומרים אחרים שבוודאי אינם מק"ט, כמ"ש בתוספתא בכלים ב"ק פ"ג ה"ד: "חבית שניקבה ועשאה בבעץ ובקנטרין ובגפרית ובזפת ובסיד ובגפסית – חיבור, ואין ספק שכלי מסיד וכיו"ב אינו מק"ט.

מועילה במשפך של חרס ומאידך מועילה בחבית של חרס (כפי שמתבאר מהרישא של המשנה): חבית נקובה נחשבת כלי, אלא שאינה ראויה לשימוש, וכאשר היא נסתמת, אפילו בזפת, נעשית ראויה; מה שאין כן משפך, שאינו כלי כלל וכעת באים לעשותו כלי, לא ניתן לטמאו אלא אם כן כל חלקיו מקבלים טומאה. מתבאר מדבריו שהזפת חשובה כעץ ממש.

חידוש זה, שרק דבר שהוא מינו מחשיבו ככלי, מתבסס על הנחה שאין כלי מקבל טומאה אלא אם כן כל החומר שממנו נעשה מקבל טומאה. והגר"ח מוסיף על זה נדבך נוסף ומחודש, שעץ וחרס אינם מצטרפים, משום שטומאת העץ היא מחמת מגע ואילו החרס מחמת אוויר. הגר"ח מוכיח את הנחתו מהל' כלים פכ"ה ה"ה, שם כתב הרמב"ם שספסלים שבמרחץ שיש להם רגל אחת מעץ ואחת מאבן אינם מק"ט, וכיו"ב שם פ"ה הי"ב. מדוע די ברגל אחת מאבן כדי לטהר את הספסל? מפני שכדי ליצור כלי המק"ט צריך שכל חלקיו יהיו מקבלים טומאה. אך יש להעיר, שבפיה"מ בכלים פכ"ב מ"י כתב הרמב"ם: "וכסאות של מרחצאות הם של אבן. אמר שאם היה לוח שיש ויש לו שתי רגלים של עץ וישב הזב על הכסא הזה הרי זה מתטמא... ואם היתה גם אחת משתי הרגלים של שיש הרי הכל טהור מפני שהוא כסא של אבן". אם כן מפורש להיפך, שרק אם רוב הספסל של אבן הרי זה טהור, ומסתבר שלזה כוונת הרמב"ם גם בהלכה (אם כי בפ"ה הי"ב יש בזה דוחק, מאחר שהפרק בכללו עוסק בכלי עץ, ועיין בסד"ט כלים רד ע"ב). ועוד, שלדבריו נצטרך לומר שמחלוקת התנאים על פקיקת המשפך היא ביסוד מהותי בהלכות הכלים, ומסתבר יותר לפרש את מחלוקתם באופן מקומי ומצומצם¹⁷.

פרק ד: ההשלכות מטהרת כלי הזפת

טהרת כלי הזפת מלמדת שני יסודות:

א. כפי שכתב התפארת ישראל, אין לתת דין "עץ" לדבר שצורתו השתנתה לגמרי ו"פנים חדשות באו לכאן", עד כדי כך שמקורו אינו ניכר כלל. בדוגמה זו של זפת יש תוספת חידוש, שכן יצירת הזפת נעשית בידי אדם¹⁸, ומכאן למדנו שגם שינוי מלאכותי נחשב כ"פנים חדשות"¹⁹.

ב. חכמים טימאו את כלי הזכוכית, ובין השיקולים בעניין זה הוזכר הטעם "כיון דכי נשתברו יש להן תקנה – שוינהו ככלי מתכות" (שבת טז ע"א). נחלקו ראשונים האם טעם זה בפני עצמו הוא עילה מספקת לטמא, והאם הוא נשאר למסקנת הסוגיה (על כך

17 לעניין שאלתו מאי שנא חבית ממשפך, בביאור הגר"א על התוספתא חילק, שכאשר משנים את תפקיד הכלי, ממשפך לכלי קיבול, נדרשת סתימה טובה יותר מאשר בשיפוץ כלי, כגון בחבית שניקבה.

18 ראה הערה 3.

19 דיון על כך לעיל סי' ז הערה 63.

בסי' ד: כלי זכוכית). לכאורה גם כלי הזפת כלולים בהגדרה זו, שניתן למחזור את החומר שממנו נעשו. אם כן, טהרתם מלמדת שטעם זה אינו מספיק לטמא. כך ביאר במרכבת המשנה (קו"א על סוגיית י"ח דבר, ענף ד שריג ח; מהדר' פלדהיים עמ' שכד) מדוע כתבו תוס' בשבת (טז ע"א ד"ה אלא כיון) שטעם זה אינו עילה מספקת לטמא, "דמשום טעם דנשברו יש להם תקנה אין סברא להוריד להם טומאה": "דא"כ אמאי אין כלי הזפת והשעווה, שניתכים ככלי מתכות, מקבלים טומאה?" (והסכים עמו ב'שבת של מי' בשבת שם).

אולם תוס' בר"ה (יט ע"א ד"ה יהודה, והם מהר"ש, כאמור) כתבו שהטעם "הואיל ונשברו יש להם תקנה" הוא מסקנת הסוגיה בשבת על טומאת כלי זכוכית, ואעפ"כ כתבו באותו דיבור עצמו שזפת אינה מקבלת טומאה, כפי שהתבאר. מסתבר, אפוא, שגם אם הנימוק לטומאת כלי זכוכית הוא "הואיל ונשברו" אין פירוש הדבר שחכמים גזרו גזירה גורפת לטמא כל כלי שניתן למחזור, אלא דווקא את הזכוכית²⁰. לאור זאת, מתברר שאין לטמא כלי גומי ופלטטיק על פי סברה זו של "הואיל ונשברו".

סיכום

הזפת המוזכרת בדברי חז"ל בהקשר של טומאת כלים וטהרתם היא זפת המופקת מן העץ. במשנה נאמר שכלי זפת טהורים, והמפרשים חלוקים האם הכוונה לכלים שעשויים כולם מזפת (רמב"ם), או שמדובר על כלים מצופים בזפת (ר"ש). עוד נחלקו על הטעם לטהרת כלים אלו, האם משום שהחומר אינו ראוי לטומאה כלל (תפא"י, ערוה"ש, חזו"א), או שהחומר ראוי לטומאה, משום שהוא עץ, אבל אינו מק"ט מטעם צדדי, שאינו ראוי לקבל את החמין (סד"ט). מהר"ש ומהמיוחס לר"ן מוכח שזפת אינה ראויה לטומאה כלל, וגם ברמב"ם משמע כך, מהשוואתו את הזפת לשעווה, שבוודאי אינה עץ. לפיכך יש להסיק שכלי זפת אינם מקבלים טומאה.

מאידך, בתוספתא נאמר שר' עקיבא מטמא משפך של עץ שנסתם בזפת "מפני שהוא מינו". אולם הדעה המקובלת במפרשים היא שזהו שיקול מעשי, שמכיוון שהזפת היא ממין העץ היא מתהדקת טוב יותר בעץ מאשר בחרס. אם כן, אין ללמוד מכך שהזפת נחשבת כעץ במובן ההלכתי.

מכאן עולות שתי מסקנות כלליות: א. תוצר של עץ שהעץ כבר אינו ניכר בו כלל, או עכ"פ שרף היוצא ממנו, אינו בגדר "עץ". ב. העובדה שחומר ניתן למחזור איננה עילה לטמא אותו, למרות שזהו שיקול שהוזכר לגבי טומאת כלי זכוכית.

20 וכן ביאר בחידושים וביאורים' כלים סי' ב סק"ג (סוד"ה והר"ש), שסברה זו שיש להם תקנה אינה עומדת בפני עצמה, אלא עיקר העניין הוא חשיבות החומר.